A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

1998. MÁJUS 53. SZÁM

TAMÁS FERENC

Kosztolányi Dezső: Ilonka

Kosztolányi a gyerekkor költőjeként vált ismert és népszerű alkotóvá az 1910-ben megjelent *A szegény kisgyermek panaszai* című kötetével, s későbbi munkásságában is, az egész életműben – versekben, novellákban, regényekben – kitüntetett szerepet kap a gyerekkor: hol csupán felvillanó motívumként, hol melléktémaként, s gyakran főtémaként is. Így amikor olvasni kezdjük a kétéves *Ilonka* történetét, ismerős világba lépünk.

A *Tengerszem* című kötetben (1936) megjelent novella egyszerű, átlagos, már-már banális történetet mond el. Ilonka beteg, s az orvosprofesszor (a korabeli szóhasználat szerint: a „*tanár*") úgy határoz, hogy a kislányt meg kell műteni. A beteget kórházba szállítják, s másnap megtörténik az operáció. Néhány válságos nap következik, a kislány belázasodik. Szervezete azonban egy hét alatt legyőzi a betegséget. Elmarad a félve várt tragikus fordulat, minden jóra fordul, az élet visszatér normális kerékvágásába.

A betegségről szóló történetek szokásos eleme a szenvedés ábrázolása. A lázban vergődő, szomjúságtól és fájdalmaktól gyötört test s a betegség kiváltotta lelki kínok bemutatása vonzza az olvasót, együttérzést vált ki belőle, az író pedig bizton számíthat sikerre. Még inkább így van ez, ha a beteg: kisgyerek. Kosztolányi azonban feltűnően kerüli ezeket a téma kínálta hatásos jeleneteket. Nem ábrázolja a kislánynak a műtét előtti állapotát – még csak azt sem tudjuk meg pontosan, mi a baja Ilonkának. Nem mutatja be az operációt sem. Mindössze néhány mondatot szán a műtéttől elgyötört gyerek láttatására. „*Összevagdalt fejét fölismerhetetlenségig bebugyolálták a vattakötegekbe, melyekből csak lélegző szájacskája látszott ki* – olvassuk. – *Amikor fölébredt, hányt és jajgatott.* (...) *Délután a beteg hirtelenül*

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ
(1885–1936)

Kosztolányi műve egyszerre realisztikus és mitikus történet; a misztériumjátékkal rokonítható elemei alapján egy félresikerült, kudarcba fulladt beavatás történeteként olvashatjuk. A novella hőse, az Akárki: mi magunk vagyunk, a történet önmagunkkal szembesít.

rosszul lett, láza felszökött, félrebeszélt." A kislány siralmas állapotának és szenvedésének ábrázolása ennyi csupán az egész novellában. Az író épp csak említi, hogy naponta kötözésre viszik a beteget – jelenetszerűen a kezeléseket sem mutatja be. Hogy mit érez, mit gondol, mit él meg a gyerek, nem tudjuk meg. Ilonka – a cím keltette várakozással ellentétben – mindvégig háttérben marad. A főszereplő nem ő, hanem Vencel, az apa. A nyitó jelenetet leszámítva az ő cselekedeteit követhetjük nyomon, s az ő szemével látjuk a világot: a harmadik személyű narráció alapvetően Vencel nézőpontját érvényesíti. A novella tárgya a szorongató helyzetbe került, tehetetlenül vergődő apa viselkedésének, lelkiállapotának ábrázolása.

Kosztolányi egy interjúban ezt mondta: „Hogy mik az igazi írói feladatok? Amit a pszichoanalitikus nem tud kioldani: azt érdemes csak megírni. Az igazi művészet (...) hivatása: a megoldhatatlan problémák, az emberek között lévő bonyolult viszonyok észleltetése." (*Vigilia*, 1994/4.)

Vencel valóban megoldhatatlan problémával kerül szembe: a kislánya életét veszélyeztető kórt semmissé tenni vagy a betegség kimenetelét közvetlenül befolyásolni nem tudja, *„a sors e viharos és vad fordulata"* tehetetlenségével, kicsinységével szembesíti. Lényeges mozzanat, hogy Vencel üzletember, gazdag nagykereskedő, vagyis a *kiszámítható* dolgok világának *sikeres* honpolgára – s most, egyetlen pillanat alatt a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a rettegés szférájába vettetik. A hír, hogy lányát sürgősen meg kell műteni, szinte letaglózza: nem bír gondolkozni, tehetetlenül téblábol.

A történetnek ezen a pontján értesülünk arról, hogy a férfi özvegy, fiatal feleségét egy éve vesztette el, s Ilonka egyetlen gyermeke. E háttér-információk különleges súlyát az elhelyezésük adja: a kislány eddig is nyugtalanító helyzetét hirtelen más dimenzióban, egy tragikus összefüggésrendszer elemeként láttatja Kosztolányi. A szűkszavú, reflexió nélküli tényközlés hatása drámaibb, mintha kifejtené az író, mit is jelent hőse számára a kislány betegsége. Mint a villám, egy pillanat alatt s éles fénnyel világítják meg e mondatok, hogy Vencel a tragédia megismétlődésének és magánélete összeomlásának lehetőségétől szorong. Ezt éli meg – anélkül, hogy tudatossá válna számára: nem tudja *„átérteni a helyzetet"*.

A kislány körüli teendőket, az öltöztetést és a betegszállító kocsi hívását a női személyzet – a dada és a szobalány – intézi. Gyorsan, rutinosan, ügyesen. Az esetlen férfiemberre nincs szükség. Vencel azzal foglalatoskodik, amihez ért: páncélszekrényéből pénzt vesz magához, sok pénzt, *„mint egy nagyobb külföldi útra"*. Tudja: az *„ilyesmi"* – vagyis a műtét és a kórházi kezelés – *„sok pénzbe szokott kerülni"*. Viszonylag sokáig bíbelődik a pénzzel: mintha biztonságot keresne benne, mintha még egyszer meg akarna kapaszkodni a számára ismerős dolgok világában, mielőtt végképp átlépne egy másikba.

Az európai irodalom egyik számottevő tradíciója elutasítóan kezeli a jómódúakat. E hagyomány – mely maga is több rétegű – egyoldalú evilágisággal, anyagiassággal, mások iránti érzéketlenséggel, önzéssel, lelki ürességgel társítja a gazdagság fogalmát. Kosztolányi fenntartással kezeli ezt a konvenciót: nem tagadja meg a részvétet dúsgazdag hősétől, rokonszenvvel és együttérzéssel ábrázolja cselekedeteit. Vencel az ő szemében mindenekelőtt a sors viharába került szenvedő ember, a középkori misztériumjátékokból ismert *Akárki*. Ami vele történik, bármelyikünkkel, mindannyiunkkal megtörténhet. Ennek az egyetemes szintnek alárendelve kapnak jelentőséget a főhős helyzetének speciális vonásai. Az, hogy Vencel a szülői szerepkörben ügyetlen férfi, aki nem tud anyja helyett anyja lenni gyermekének, és az is, hogy gazdag *és* józán-

dékú, tehát sok pénzt áldozva biztosítja a lehető legjobb ellátást gyermeke számára. Hozzáértő nőkkel neveltetni és gondoztatja Ilonkát, s mikor az beteg lesz, a háziorvoson kívül a legjobb „tanárral" is megvizsgáltatja, vele műtteti meg, elegáns szanatóriumban gyógyíttatja; a különszobában elhelyezett beteget éjjel-nappal jelenlévő ápolónővel gondoztatja. S nemcsak pénzt áldoz kislánya gyógyulásáért: maga is beköltözik Ilonkával a különszobába, s ki sem mozdul a kórházból, amíg gyermeke túl nem jut a válságon. Az üzletet elhanyagolja, eszébe sem jut azzal foglalkozni, egész lényét betölti az aggódás. Megtehetné, hogy távol tartja magát gyermeke szenvedésének színterétől, de nem ezt teszi. Azzal, hogy maga is lakójává válik a kórháznak, szimbolikusan részt vállal kislánya sorsában.

Annál feltűnőbb, hogy gyermekével nincs semmiféle kapcsolata: a történet során egyszer sem szól hozzá, egyszer sem simogatja meg. Érthetetlen, irracionális ez a kettősség? Igen, az. A prózaíró Kosztolányi minduntalan szembesíti olvasóját azzal, hogy az emberi lélek ellentmondásos. Meg sem kísérli hőse viselkedését megmagyarázni. Sőt: föl sem veti a kérdést, hogy mi az oka a kettősségnek. De ábrázolásmódjával eléri, hogy az olvasó fölvesse, és eltöprengjen rajta. S eléri azt is, hogy olcsó, közhelyes magyarázatokkal ne elégedhessünk meg.

Mi sem lenne egyszerűbb, mint a gyermekkel való közvetlen kapcsolat hiányából az apa keménységére, ridegségére következtetnünk. Vencel azonban nem tartozik a *Kulcs* vagy *A fürdés* rideg apafiguráinak sorába. Ezt már lágy, kellemes hangzású neve is jelzi. Kosztolányi egy vallomásában arról ír, hogy az írók számára döntő fontosságúak a nevek. „Ezek együtt jelennek meg alakjaikkal. Ha van nevük, akkor már élnek is. Téves azt hinni, hogy a regényíró keresgél nekik, s tetszés szerint ennek vagy annak hívja őket. Csak az életben lehet miniszteri engedéllyel nevet választani." (*Hogy születik a vers és a regény?* In: *Nyelv és lélek*, Bp. 1971.)

S nemcsak a név tartozik szorosan viselőjéhez, kifecsegve annak karakterét, hanem a foglalkozás is. Aligha véletlen, hogy Vencel éppen *selyem*kereskedő, s nem vasgyáros, tőzsdeügynök vagy állatfelvásárló. Hősünk kulturált, finom ember. Csinosan öltözik, szobája falán pedig *„régi, holland mesterek festményei"* láthatók. Ez a motívum különösen sokatmondó: nemcsak Vencel gazdagságáról és jó ízléséről árulkodik, hanem a bensőségesség iránti fogékonyságáról is. (A régi holland festészetben nagy szerepet kap a bensőséges életkép, valamint a személyes hangoltságú, intimmé tett táj- és tárgyábrázolás.) S hogy családias viszonyokra vágyik, kiderül abból is, ahogyan a kórházban az *„Altató orvosok"* és a *„Teakonyha"* feliratokat olvasva képzelődik.

Nem tudhatjuk, mi indokolja, hogy Vencel nem tud kapcsolatot teremteni a számára oly fontos Ilonkával. De a jólöltözött, finom modorú, gazdag úriember figuráját egyre inkább maszknak érezzük, amely sérült, magányos, szerencsétlen embert takar.

Elzász (a „tanár") rideg szakzsargonban, ügyetlenül megfogalmazott bejelentése – *„meg kell nyitni"* – zökkenti ki Vencelt megszokott szerepéből. Nem értem, hebegi, pedig nagyon is érti, miről van szó. Néhány semmitmondó kérdés után elhallgat, és csak bámulja a sebészt. Élesen kirajzolódó részleteket lát, a doktor száját, vörhenyes arcát, szemét, a homlokán csillogó körtükröt. Később, a kórházba menet ugyanígy észleli az utca látványelemeit: a málnafagylaltot kanalazó nőt, a hirdetőoszlopokat, reklámokat. *„Mindez oly színpadi volt* – mondja az elbeszélő –, *oly szokatlanul jelentős és részletes s a képek, noha a kocsi vágtatott, oly lassan tűntek eléje, hogy Vencel mint akivel valami boszorkányság történt, megdörzsölte a szemét."* Ez a különös lélekállapot, amikor egyszerre nagyon élesek és ugyanakkor valószínűtlenek a világról szerzett benyomá-

sok, s úgy érzi magát az ember, mintha elvarázsolták volna, az ájulás előtti stádiumra, illetve narkotikum kiváltotta érzékelészavarra emlékeztet. Kosztolányi lélektanilag hitelesen és pontosan ábrázolja: Vencel már-már sokkos állapotban van.

Másnap, a műtét idején újra ebbe az idegállapotba kerül. Az író ezúttal értelmezi is, amit bemutat. *„Fölgyulladt képzelete, mely nem merte megvilágítani a riadalom gócát, éles sugárkévéket lövellt maga köré* – olvassuk –, *s látott mindent, nem úgy, mint azelőtt, hanem részletekben, elaprózva, mint a valóság széthullott szilánkjait, és ezeket szemlélte, hogy ne legyen kénytelen fölfogni az egészet, melynek már nem volt értelme, ezekkel bíbelődött, hogy ne szögezze szemét arra, ami kibírhatatlan lett volna."* Időérzéke összezavarodik: az idő alig-alig halad előre, *„lassú lidércnyomás"*-ként nehezedik rá, fejében *„ördögi gépezet"* kattog.

A kórház Vencel számára: *alászállás* egy másik világba, a szorongás és a tehetetlen vergődés pokoli mélyvilágába. Itt ő senki és semmi: a műtétre készülő tanár nem üdvözli, majd egy alorvossal még a műtő előtti folyosóról is elküldeti. Vencel fel-alá járkál a többemeletes épületben, majd hosszan figyeli a tekintélyes mozdulatokkal ténykedő kapust, akinek magabiztos viselkedése, a világban betöltött biztos helye vágyakozást kelt benne: *„a kapus életét oly kívánatosnak tartotta, annyira megáhította, hogy ha lehet, okvetlenül cserél vele"*.

A következő napokban lelkileg még kisebbre zsugorodik: sokszor gyufadobozba pottyant féregnek érzi magát. A nappali órákat azzal tölti, hogy céltalanul kóborol az épületben, *„taposómalmát"* járja, éjjelente virraszt a különszoba kék mécsesét figyelve, amely *„egy másik világmindenség naprendszerének"* tűnik föl a számára.

Nemcsak Vencel lefokozódása és árnyék-léte utal az alvilágjárás toposzára. Elzász tanár, aki élet és halál urának tetszik az aggódó apa szemében, valami törzsi démon-istenségre emlékezteti a homlokán *„karbunkulusként tündöklő tükör"* miatt, később pedig az Odüsszeia egyszemű szörnyetegét, a Polyphemost juttatja eszébe. A tanár *neve* is a megközelíthetetlenséget, idegenséget hangsúlyozza: Elzász egy tőlünk távol eső, francia tartomány neve, s az elnevezés – mint a Kiss Lajos-féle *Földrajzi nevek etimológiai szótárá*ban olvashatjuk – az 'idegenben lakó', ill. 'idegenben való lakhely' jelentésű szóból származik.

A kórházi főorvost *Sallón*ak hívják; e név a *sarló* szó nyelvjárási változata, a sarló pedig a halál és az újjászületés jelképe, s fogyó holdra emlékeztető alakja következtében az idő hatalmára is utal (Saturnust, a mezőgazdaság és az idő istenét kezében sarlóval ábrázolták). Salló főorvos *„furcsa, lapos orra"* az orr nélküli halálfejet juttathatja eszünkbe. A figura démoni vonása, hogy ez a különös, eltaposott orr mozog, amikor a doktor beszél.

Az ápolónő neve *Angéla* – az angelosz görög szó női változata. Az angelosz (ebből származik angyal szavunk) túlvilági hírnököt, hírhozót jelent. Angéla nővér azonban nem mennyei sugallatú jelenség: arca zárt és néma, állán pedig egy fekete szemölcs feketedik, *„mint sötét pecsét a hallgatásán"*. A kórház dolgozói közül valóban a kapus a legemberibb, mint azt Vencel is megállapítja, de ő is zárkózott, hozzáférhetetlen: a kórház másvilágának szigorú őre.

Azt a lehetőséget, hogy a név többletjelentést hordozhat, Kosztolányi az apa és lánya elnevezésében is érvényesíti. A Vencel név a 'dicsőség' és a 'koszorú' jelentésű szavakat rejti magában; ha hősünkre vonatkoztatjuk, a férfi sikerességére utalhat, arra az evilági dicsőségre, amit a váratlanul beköszöntő baj egy pillanat alatt talmivá, fel-

színessé minősít át, majd a kórházi lét egyértelműen érvénytelennek, semmisnek, nemlétezőnek nyilvánít.

Ilonka nevéről a közismert mesealakokra, a szép, kedves és rendkívül sérülékeny leányfigurákra asszociálunk: Tündér Ilonára és Vörösmarty Szép Ilonkájára. Kosztolányi különösen szerette az Ilona nevet (feleségét is így hívták), s egész költeményt szentelt e név varázslatos hangulatának érzékeltetésére:

Lenge lány,
aki sző,
holdvilág
mosolya:
ezt mondja
a neved,
Ilona,
Ilona.

[...]

Balgatag
álmaim
elzilált
lim-loma,
távoli,
szellemi
lant-zene,
Ilona.

[...]

Csupa l,
csupa i,
csupa o,
csupa a,
csupa tej,
csupa kéj,
csupa jaj,
Ilona.

[...]

Elmúló
életem
hajnala,
alkonya,
halkuló,
nem muló
hallali,
Ilona.

Lankatag
angyalok
aléló
sikolya.
Ilona,
Ilona,
Ilona,
Ilona.

(*Ilona*; a *Számadás* című, 1935-ben megjelent kötetben)

A közel egyidőben – a költő életének utolsó szakaszában – keletkezett novella és vers párbeszédet kezd egymással. A versben megénekelt tünékeny szépség, életvágy és halálközelség átsugárzik a novellába, s a beteg kislány puszta nevébe beleértődik mindaz, amit a vers kifejez, de amit a novella – férfias tartózkodással – elhallgat vagy épp csak érint: a csodálat, az áhítat, a kislány lényének angyali zenéje, a halál vonzásába került élet sóhaja. Úgy vélhetjük: Vencel ki nem mondott és máshogyan sem kifejezhető érzéseinek, érzelmeinek is foglalata Ilonka neve.

Épp egy hétig tart a kislány válságos, lázas állapota, élet és halál viaskodása. A hetes szám hagyományosan a tökéletességet és a teljességet fejezi ki, s itt azt jelentheti, hogy Vencel alvilágjárása szimbolikusan egy teljes korszak, egy teljes élet idejéig tartott.

A nyolcadik napon jelenti ki Elzász: *„Meg van mentve”*, s mint egy olümposzi istenség, mint maga Zeusz, úgy nevet, *„mint a mennydörgés”*. És mintha varázsige hangzott volna el, egy pillanat alatt semmivé foszlik az apára nehezedő lidércnyomás. *„Vencel kiegyenesedett. Még arra sem maradt ideje, hogy valamit makogjon, csak mély lélegzetet vett, és szemtelen életörömmel, megtagadva minden eddigi hunyász tiszteletét, elmosolyodott.”*

Délutánra a sebész is visszaalakul nagy hatalmú, félelmes és végül is jóindulatúnak bizonyult istenségből földi halandóvá: polgári ruhában, az *„istenszem”* nélkül látja viszont az őt fölkereső Vencel, aki azért jön, hogy *„kifizesse”*. A fogalmazásmóddal, a fölényesség jelentésmozzanatát magába foglaló szóhasználattal is jelzi Kosztolányi: Vencel, az üzletember visszatérőben van saját világába. *„Fesztelenül és önérzetesen”* beszél a doktorhoz, s csak néhány szót szól, nem mondja el, *„amit álmatlan éjszakáin kicirkalmazott”*. A veszély elmúltával újra érvényes és hatékony kifejezési eszközzé válik a pénz, s a magára találó férfi rá is bízza magát, hogy az beszéljen helyette. Hálájának és megkönnyebbülésének mértékét a borítékba dugott *„nagyon nagy összeg”*-gel mondatja el, amit a gazdagok rátarti szerénykedésével *csekélység*nek nevez.

Vencel visszaalakulását jelzi, hogy nem ismeri meg a kapust, azt az embert, akivel néhány nappal korábban boldogan cserélte volna el egész életét. Immár végképp maga mögött tudja a kiszolgáltatottság és tehetetlenség korszakát. Szétesett, szilánkokra hullott világa ismét összeáll egésszé, kerekké, áttekinthetővé, világossá. Mint egy rémálom szereplői, a semmibe foszlanak a kórház alkalmazottai. *„Elzász, Salló, Angéla nővér, a kapus eltűnt. Belőle pedig újra az a nagykoncepciójú üzletember lett, aki annak előtte.”* Taxin távozik a kórházból, a kocsi diadalmasan tülkölve száguld, ő pedig az ülésen hátradőlve élvezi *„a tág, szabad madártávlatot”*.

A novella utolsó bekezdését alkotó, paradoxonként egymásnak feszülő két rövid mondat úgy összegzi a történetet, hogy egyúttal új megvilágításba is helyezi, gondolkodásra, értelmezésre késztetve az olvasót. Már nem a főhős nézőpontja érvényesül, hanem a bemutatott eset egészére rálátó, annak értelmét kutató, a főhős helyzetét értékelő külső szemlélőé. Vencel, olvassuk, *„Visszakapta az életét. De a világot megint elvesztette”*.

Az utolsó mondatok szerint a szerencsés fordulat veszteség okozója is. Vencel, aki visszatérhet saját világába, egyúttal el is veszt valamit: egy teljesebb, lényegibb világot. Szigorú, kemény ítéletet rejt magába ez a megállapítás: Vencel korlátoltságára, emberi szűkösségére világít rá éles fénnyel. Ha kibontjuk azt, amit az utolsó mondat sugall, ezt mondhatjuk: Vencel tágasságként és szabadságként éli meg azt, ami voltaképpen a tágasság lehetőségének elvesztése. Boldogan újra birtokba veszi elveszett és visszakapott életét, s nem veszi észre, hogy ez a „normális” élet szűk cellaként csukódik rá. Emberi fogyatékosságát az mutatja, hogy éles határt von közelmúltja és jelene közé. Páriából úgy alakul vissza „dicsőség koszorúzta” üzletemberré, hogy pokoljárásának, féreglétének tapasztalatait nem hozza magával. Ott folytatja életét, ahol egy hete abbahagyta; mintha mi sem történt volna. Nem érzi szükségét annak, hogy fordítson vagy akár csak módosítson az életén, értékrendjén. Még odáig sem jut el, hogy felülvizsgálja, átgondolja azt. Kihasználatlanul hagyja a lehetőséget, amit a sorstól kapott: a szenvedés és megszabadulás nem teszi igazabb emberré, nem látja tisztábban önmagát és rendeltetését. Megtapasztalhatta volna s talán meg is tapasztalta az élet misztériumát, de ezt a tapasztalatot mint idegen, zavaró körülményt elhárítja, kizárja tudatából. A létezés szakadékait és égbe nyúló csúcsait egyaránt elfedő modern világ tüsténkedő, fontoskodó embereként legfontosabb dolgának a cselekvést tartja. Szokásai fogságába zárt,

öntudatlan lénynek, felszínes kisembernek bizonyul, aki a sors kihívását nem volt képes a saját javára fordítani. Elsiet, hogy francia leveleket diktáljon, és fizessen egy párizsi cégnek.

Fájdalmasan sokatmondó, hogy az elbeszélő nem tesz említést róla: Vencel törődik-e kislányával, mielőtt visszatér az üzlet világába. Az elbeszélő hallgatása azt sejteti: nem, vagy legalábbis nem számottevő módon. Nem örül a kislánnyal együtt, mert nem tudja, *még most sem tudja*, mi az, hogy *együtt*. Csak magával törődik. A történet befejezése felől nézve úgy látjuk: a kislány csak mint saját jól berendezett világának része fontos a számára, s nem önmagában. Nem tud mással törődni, csak saját magával, s a törődés szó eredeti – etimológiai – értelmében a kórházban töltött időben is csupán önmag*áért* törődött, gyötrődött. A novella zárlata felől úgy láthatjuk: lényegében nem a kislánya életéért, hanem a sajátjáért aggódott.

Nem igazságtalan-e, nem túl szigorú-e ez az összegzés? Ne feledjük: Kosztolányi nem mondja ki ezt az ítéletet, csupán sejteti. S úgy alkotja meg novelláját, hogy az olvasónak magának kelljen az egymással részben összhangban lévő, részben feleselő mozzanatokból összeállítania az összképet. S ez az összkép szükségképpen bonyolult, mert hiszen az ember és a világ is az. „Én az embereket úgy igyekszem bemutatni – mondja az író a már fentebb is idézett nyilatkozatában –, ahogy egymásban tükröződnek és magukban tulajdonképpen nincsenek is." És hozzáteszi: „Az egyén annyiféle alakban létezik, ahányszor látjuk." Ez – változtatva a változtatandót – minden remekműről is elmondható. Az *Ilonka* című novelláról is.

Kosztolányi műve egyszerre realisztikus és mitikus történet; a misztériumjátékkal rokonítható elemei alapján egy félresikerült, kudarcba fulladt beavatás történeteként olvashatjuk. A novella hőse, az *Akárki*: mi magunk vagyunk, a történet önmagunkkal szembesít. Az *Ilonka* – az Oidipusz-történetet elemző Thornwald Dethlefsen szavait kölcsönvéve (*Oidipusz, a talány megfejtője*, Bp. 1997.) – nem tanító vagy nevelő szándékú mű: nem ismer felemelt mutatóujjat, s nem ad az olvasó kezébe magatartási szabályokat. Hatni azonban akar az emberre, és ez a hatás messze túlmutat konvencionális értelemben vett nevelésen és tanításon. A beavatás meg akarja változtatni az embert: belátást közvetít, és ez a belátás az, ami megváltoztat. Ha jól olvassuk Vencel történetét, ha vállaljuk Kosztolányi Dezső művének kihívását, gazdagabb és igazabb emberek lehetünk.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

Ilonka

Benn a nagy gyermekszobában négyen voltak.

Elzász, a doktor segédje, aki a bőrtáskából vattát, műszereket szedegetett elő, aztán a háziorvos.

Aztán Ilonka, az ágy közepén, 39,6 fokos lázzal, a kétéves kis Ilonka, aki már beszélt is.

A három felnőtt az ágyra hajolt, sürögve, mintha egy tűt keresne benne.

– Meg kell nyitni – mondta Elzász határozottan –, meg kell nyitni.

A két orvos még várt valamit. De a tanár sarkon fordult, kiment a gyerekszobából, hogy közölje a döntést az apával, akit a tanácskozás kezdetén kiküldött onnan.

Áthaladt a fényűző lakáson, öt szobán, melynek csillárjait a személyzet mind égve hagyta.

Az utolsóban, egy teremben, ahol üvegszekrények voltak s régi, holland mesterek festményei, hátratett kézzel sétált egy sovány, kopasz, csinosan öltözött fiatalember, Vencel, a nagykereskedő, a selyemkereskedő.

Ez, amikor megpillantotta Elzászt, szinte nem hitt a szemének, hogy az ily hamar végzett. Boldogan sietett eléje. Fejét támadólag emelte rá.

– Hát kérem – szólt a tanár, szemét a földre sütve –, meg kell nyitni.

– Nem értem – hebegett az apa.

– Egy műtétről van szó – mondta Elzász.

– Altatják?

– Természetesen.

– De ugye – dadogta Vencel –, ugye, nem veszélyes? Úgy értem, kérem – javította ki magát félszegen –, hogy nem életveszélyes?

– Nem. Dehogy – legyintett Elzász. – Ellenben sürgős. Holnap, okvetlenül holnap. A Horváthban operálok.

– Délben?

– Reggel. Ő lesz az első. A gyermeket azonnal át kell vitetni.

Vencel a tanár gyors visszajöttéből azt következtette, hogy semmi az egész. De hát nem volt semmi.

Most nem tudott tőle mit kérdezni.

Csak nézte Elzászt, minthogy éppen ő volt előtte. A száját nézte, mellyel azt mondta: „meg kell nyitni", a vörnyeges arcát nézte, a kék szemét nézte.

Két fejjel magasabb volt nála. Erőszakos sebészfajta, biztos mozdulatokkal.

Homlokán körtükör csillogott, visszaverte a csillár fényét, a gégetükör, melyet elfelejtett levenni.

Minthogy az apa még mindig nem beszélt, csak bámulta őt bamba, szórakozott kíváncsisággal, a tanár leemelte a gégetükröt, melynek rugalmas ércpántja dús, szőke hajába kapaszkodott.

Így szólt:

– Bocsánat, a kezemet.

– Parancsoljon a fürdőszobában.

A szobalány langyos vizet engedett a mosdócsészébe. Friss törülközőt tartott.

Elzász rég beidegzett módszerével mosta érdes kezét, semmire se gondolva. Rakosgatta, kenegette rá a finom szappanrétegeket.

A két kéz meghempergett a bő habban, összekulcsolódott, mintha gratulálna egymásnak valamiért, aztán a vízbe merült, lubickolva élvezte lanyhaságát, majd miután felüdült a csapból csorgó hideg víztől, az illetetlen törülköző után nyúlt, nem törődve azzal, hogy kicsoda tartja, belebújt a bolyhos gyolcsba, mint fürdőköpenybe egy egész test, s szárítkozott.

– Mehetünk, kolléga úr – mondta majdnem vidáman a doktorsegédjének, aki kijött a bőrtáskával. – Mehetünk.

Vencel, ahogy egyedül maradt, megállt a terem közepén, hogy átértse a helyzetet, a sors e viharos és vad fordulatát. De nem bírt gondolkozni. Felesége egy évvel ezelőtt halt meg, huszonhét éves korában. Ilonka egyetlen lánya volt. Beszaladt hozzá, hogy lássa. A kislány, akire a dada ezalatt ráadta utcai ruhácskáját, lakk topánkáját, útra készen feküdt az ágyon. Egyik szobalány tárcsázott, betegszállító kocsit kért.

Neki itt nem volt dolga.

Mint üzletember, először is a pénzre gondolt, a mestersége megindító lírájával. Ilyesmi sok pénzbe szokott kerülni. Kinyitotta páncélszekrénye acélajtaját, melyből ezen a forró napon jótékony hűvösség áradt, s pénzt vett magához, sok pénzt, mint egy nagyobb külföldi útra. Értékpapírok szunnyadtak itt, ebonit tégelyekben néhány valuta is, melyet még nem váltott be, többek közt egy angol bankjegy, egy tízfontos. Ezt tenyerére fektette, csörgette tartós, kitűnő papirosát, hosszan szemlélte a tussal írt rondírást, oly figyelmesen, mint még soha életében. *Ten pounds, ten pounds.*

A betegszállító kocsiba előbb a dada szállt be, ölében a kisleánnyal, majd ő.

Zöld júliusi éjszaka volt, a közeli hegyek és erdők zöld hajától. Sebesen rohantak az Andrássy úton. Egy nő a kávéház tornácán bordó málnafagylaltot kanalazott. Kivilágított hirdetőoszlopok ordítottak kéken, sárgán. Mozik hirdetővillámai cikáztak. Mindez oly színpadi volt, oly szokatlanul jelentős és részletes, s a képek, noha a kocsi vágtatott, oly lassan tűntek eléje, hogy Vencel, mint akivel valami boszorkányság történt, megdörzsölte szemét.

Ilonkát a szanatórium betegfölvonóján fölvitték a harmadik emeletre, a 17-es különszobába, ahol már várták. Három ágy volt itt, oldalt a falnál a gyermekágy, egy ágy az apának, a gyermek mellett egy ágy Angéla nővérnek, az ápolónőnek. Az ágyak rúdjain négy kifényezett rézgomb csillogott, bizonyosan azért, hogy tetszetősebbek legyenek.

Salló főorvos annak rendje-módja szerint bemutatkozott, egy port adatott be a betegnek, s attól az nemsokára el is aludt. A főorvos köpcös úr volt. Feszült rajta fehér köpenye, felső zsebéből kikandikált az elmaradhatatlan szívhallgató. Egészen furcsa, lapos orra volt, mintha valaki teljes testsúlyával, a cipője sarkával rálépett volna. Amint beszélt, az orr mozgott.

Reggel nyolckor a kislányt tolókocsin gurították az „előkészítő”-be. Vencel, aki teljesen fölöslegesnek érezte magát, sétára indult a szanatóriumban. Elzászt kereste, hogy előzőleg legalább néhány szót váltson vele, de az még nem volt itt. Most ébredhetett otthon, ásított vagy nevetett, kávézott, reggeli újságjait olvasta. A műtőt két szolga takarította. Kesztyűk lógtak az állványokon, megszáradt, gyűrött kesztyűk, több mint egy kesztyűkereskedésben.

Az apa ide-oda ténfergett. Amikor a kapu elé ért, egy üres Rolls-Royce állott előtte. A kapustól megtudta, hogy a tanár úr az imént érkezett meg.

Fölszaladt a rendelőbe. Ott azt mondták, hogy a tanár úr már a műtőben van. Ennek ajtaját csukva találta. Itt ácsorgott egy darabig. Egymással feleselve szállingózott az éter velőkig szúró szaga s a kloroform buja, édeskés illata. Az ajtó egy pillanatra kinyílt, s ekkor látta Elzászt, már műtétre öltözködve, a sebészek vértezetében, vattasisakban, szája előtt a leheletfogó gézdarabbal, két kezét magasba emelve, hogy a mosakodás után semmihez ne érjen, homlokán a tükörrel, azzal a karbunkulusként tündöklő tükörrel, melyet valahol a vad törzsek talán imádnának is, viselőjét istennek tartanák.

Tekintetük találkozott. Elzász azonban nem üdvözölte. Később, nyilván a parancsára, kijött a műtőből egy alorvos, és udvariasan, de orvosi fölénnyel megkérte, kegyeskedjék máshová fáradni, mert itt nem tartózkodhat.

Vencel újra megkezdte sétáját. Ment, ment, baktatott, makacsul, kötelességszerűen robotolt egyik emeletről a másikra, mérte lábaival az időt, hogy a percek gyorsabban múljanak.

A harmadik emeleten egyik ajtó szemöldökfáján fehér zománcos táblát pillantott meg, kék betűkkel: *Altató orvosok.*

– Altató orvosok – ismételte. – Az orvosok altatnak. Mint a dajkák a mesében – s egy jelenetet látott valami nem létező darabból, az „altató orvosok karát", akik fehérben bölcsődalt énekelnek.

Odább egy másik tábla állította meg: *Teakonyha*.

Teakonyha – gondolta, s csábító volt elképzelni ezt a kristálytiszta vegykonyhát, ahol üvegedényekben, ezüstszűrőn öntögetik a világossárga folyadékot –, teakonyha – mondta hangosan.

De miután meghallotta tulajdon hangját, maga is megriadt. Idegessége olyan fokra hágott, hogy menekülni szeretett volna valahová. Fölgyulladt képzelete, mely nem merte megvilágítani a riadalom gócát, éles sugárkévéket lövellt maga köré, s látott mindent, nem úgy, mint azelőtt, hanem részletekben, elaprózva, mint a valóság széthullott szilánkjait, és ezeket szemlélte, hogy ne legyen kénytelen fölfogni az egészet, melynek már nem volt értelme, ezekkel bíbelődött, hogy ne szögezze szemét arra, ami kibírhatatlan lett volna.

Megnézte zsebóráját. Azóta csak tizenegy perc múlt el. Lement a kertbe.

Középütt szökőkút locsogott, előtte egy asztal állt, köröskörül kényelmes bőrszékekkel.

Mihelyt azonban belesüppedt egyikbe, folytatódott a lassú lidércnyomás, kattogni kezdett fejében az ördögi gépezet. Szorította a bőrszék karfáját, simogatta a lágy kecskebőrt, s ha akarta, ha nem, azon tűnődött, hány évszázadnak kellett elmúlnia addig, míg az ősember ükunokái a kezdetlegesen összeeszkábált széket fokról fokra tökéletesítve, kipárnázva és kibélelve, megalkották e remekbe készült bútordarabot. A művelődéstörténeti szemle kifárasztotta.

Elcsigázva az előcsarnokba vánszorgott, a kapusfülke elé. A kapus paszományos sapkájával köszöngetett az érkezőknek, intézkedett, kezelte a házitelefon dugattyúit. Ő némiképp megnyugtatta. Legalább ember volt, egy ember. Az éjszakai nyugalom után frissen, elégedetten fogott hozzá napi munkájához. Vencel figyelte tevését-vevését, barna bajuszát, tekintélyes mozdulatait, s most a kapus életét oly kívánatosnak tartotta, annyira megáhította, hogy ha lehet, okvetlenül cserél vele. De nem lehetett.

A kapus bizonyos tekintetben zárkózottnak tetszett, hozzáférhetetlennek, behatolhatatlannak, mint általában minden ember, aki már a körülhatároltságával, a megalkotottságával is kifejezi ezt, a teste mivoltával, melyet szigorúan és végzetesen a bőr takarója borít, jelezve, hogy eddig van egy ember, és nem tovább. Nincs mód, hogy bűvös, villamos huzalok feszüljenek közénk, átadjuk fájdalmunkat, s a részvét útján egészen egyek legyünk.

Egy kezet érzett a vállán. Salló főorvos gratulált neki az eltiport orrával: a műtét sikerült.

Ilonkát már a különszobába szállították. Még aludt. Összevagdalt fejét fölismerhetetlenségig bebugyolálták a vattakötegekbe, melyekből csak lélegző szájacskája látszott ki. Amikor fölébredt, hányt és jajgatott. Elzász egy óra múlva meglátogatta. Diadalmasan jött, mindenkitől bámulva, a vezérkarával, Sallóval, két alorvossal, homlokán a gégetükörrel, mint az egyszemű szörny, Polyphémosz. Biccentett, hogy rendben van.

Délután a beteg hirtelenül rosszul lett, láza felszökött, félrebeszélt.

Rekkenő nap volt ez. Kénsárga felhők lógtak a vihar előtti levegőben. Az orvosok szótlanul vártak az ágy mellett.

Elzász kocsin robogott ki a kislányhoz. Fölhevült, a rendesnél is izzóbb téglavörös arca ingerültséget árult el. Kedvetlenül nyúlt a műszerek után, s az egyiket, mely nem volt megfelelő, bosszúsan dobta vissza az ápolónő tálcájára, gorombán szólt oda egy korholó pillantással:

– Hallatlan.

Esténként a Horváth-szanatórium a tükörablakaival fáklyázva világított föl a kilobbant égre; oly fénnyel, hogy a légben bolygó repülőgépek is észrevették volna.

Angéla nővér ilyenkor eloltotta a különszoba villanyát, csak a kék mécsest hagyta égve. Vencel virrasztott, szemének résén fürkészte az ápolónőt. Paraszti származás lehetett, kedélytelen és egyszerű, háta mögött örömtelen gyermekkorral. Az ő arca is zárt volt és néma, akár a kapusé. Állán egy szemölcs feketedett, mint sötét pecsét a hallgatásán.

A kislányt egy hétig minden áldott nap betolták a műtőbe, visszahozták, megújították kötéseit, hőmérőzték, porokat adtak be neki, anélkül hogy valami megnyugtatót lehetett volna felőle hallani. Vencel közben evett, elfogyasztotta ebédjét és vacsoráját, melyet fedős alumínium edényekben tettek eléje, járta taposómalmát, bekóborolta a szanatórium emeleteit, az alagsort is, ahol a fűtőtestek voltak s a gazdasági hivatalok, százszor elhaladt az altató orvosok és a teakonyha előtt, figyelte Elzász Polyphémosz-szemét, Salló meggyötört orrát, Angéla nővér szemölcsét, a kapus paszományos sapkáját, éjszaka pedig a kék mécset, mely egy másik világmindenség naprendszerének tűnt föl. Sokszor azt hitte magáról, hogy valami féreg, mely egy gyufadobozba pottyant, s annak szemével lát, annyira összezsugorodott, megkicsinyedett.

A nyolcadik napon hajnalban a kislány hőmérséklete lezuhant a piros vonal alá.

Elzász reggel a műtétjei előtt szokása szerint megvizsgálta őt. A vizsgálat után tükörszemével odabandzsított az apára, aki az ágya rézgombját nyomogatta.

– No – mondta neki durván, holmi vackorízű diáktréfával, mint egy taknyos kölyöknek, akivel eddig nem is lehetett szóba állni –, no. Nincs már baj. Meg van mentve – s nevetett, mint a mennydörgés.

Vencel kiegyenesedett. Még arra se maradt ideje, hogy valamit makogjon, csak mély lélegzetet vett, és szemtelen életörömmel, megtagadva minden eddigi hunyász tiszteletét, elmosolyodott.

Délután fölkereste őt a rendelőjében, hogy kifizesse. Amint belépett, egy kissé visszatorpant. Elzász ott ült az íróasztalnál, barna polgári ruhában, kabát nélkül, mellényben, s zsebkendőjével izzadt homlokát törölgette. Épp végzett egy műtéttel. Afféle jókedvű, véres verekedőnek tetszett, egy tagbaszakadt mészárosnak, aki mindig csak vág, mindig ugyanazt csinálja. Homlokán az istenszemet hiába kereste.

– Tanár úr – akadozott, de aztán megeredt a szava, mert markában tartotta a borítékot, melybe nagyon nagy összeget dugott, többet, mint ő várhatott volna, s ezért nem is szaporította a szót, nem mondta el azt, amit álmatlan éjszakáin kicirkalmazott, hanem fesztelenül és önérzetesen, mint egyik úriember a másik úriemberhez, így szólt: – Kedves tanár úr, engedje meg, hogy ezt a csekélységet... Végtelenül le vagyok kötelezve... Igazán... végtelenül.

Künn eszébe ötlött, hogy illenék már benézni az üzletébe is. Egy hete nem járt ott. Több francia levelet kell tollba mondania, azonkívül fizetni is egy párizsi cégnek.

Az előcsarnok lépcsőjén egy alkalmazott álldogált, hajadonfőtt. Azt megszólította:

– Hol a kapus?

– Én vagyok – felelt az alkalmazott.

– Maga? – kérdezte Vencel rámeredve, s akkor fölismerte benne a kapust, aki hajlongott a borravaló reményében. – Telefonozzon egy kocsiért.

Amikor a kocsi megérkezett, indult. De a kapus figyelmeztette:

– Erre méltóztassék. Jobbra.

– Ja igen – mondta Vencel, mosolyogva. – Eltévesztettem. A kapuban szétnézett. Már ismét egy volt minden, ami széttöredezett, a szilánkok összerakódtak, egésszé váltak. Elzász, Salló, Angéla nővér, a kapus eltűnt. Belőle pedig újra az a nagy koncepciójú üzletember lett, aki annak előtte.

Tülkölve száguldott a kocsi.

Széles utcák repültek eléje, szobrok, tornyok, terek, járdák, azokon gyalogjárók.

Hátradőlt az ülésre, úgy élvezte a tág, szabad madártávlatot.

Visszakapta az életét. De a világot megint elvesztette.

(1928)